

ТЕМА ЧИСЛА: НОРМАТИВНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ?

Переднє слово

Одне з головних покликань наукової комунікації полягає в тому, щоб знайти точки плідної теоретичної дискусії — ті особливості ідей, аргументації, установлених уявлень, які можуть стати джерелом нових інтелектуальних пошуків та концептуальних надбань. Оприятити відмінності позицій, дати поштовх для перегляду надто узвичаєного — ось що слугувало імпульсом для постановки питання про нормативність філософського дискурсу.

Спрямоване до широкого кола відомих представників філософської спільноти, воно стало своєрідним теоретичним експериментом. Як представники різних форматів філософського мислення — від логіки, епістемології та історії філософії до етики та соціальної філософії — розуміють дисциплінарний статус власного дискурсу? Адже питання про нормативність певною мірою виявляє призначення самої філософської справи, яку насправді важко звести до однієї з позитивних наук. Додаткової інтриги цій спробі надавала відмінність філософських поколінь. Чи даватиметься вона взнаки в отриманих відповідях?

Зазвичай для розгляду топ-тем числа редколегія «Філософської думки» використовує формат міждисциплінарного круглого столу, на якому представники не лише філософського цеху, а й інших сфер знання або соціальних практик обговорюють значущу гуманітарну проблему. Однак попри свої переваги, живе обговорення має ту ваду, що спільне комунікативне поле мимоволі нівелює окремі позиції. В безпосередньому спілкуванні, хоч би й розгорталася гостра полеміка та виявлялася незгода сторін, все ж таки загальне тяжіє над окремим. Заочне опитування уникає цього ефекту і залишає кожного не просто при своїй думці, а навіть більше — при властивих лише йому, незалежно обраних засадах розгляду порушеного питання. З огляду на високий ступінь загальності питання про нормативність філософського дискурсу, теоретичні засади, на яких побудовано відповіді, мають чи не більше значення, ніж конкретний зміст самих відповідей.

Між отриманими відповідями утворюються цікаві резонанси та дисонанси, ефекти взаємного доповнення та концептуальної контрадиктивності. Але ми відмовилися від структурної впорядкованості за змістом, за якої особливості отриманої картини мали б набути якнайбільшої наочності. Відповіді шановних респондентів розташовано у простій алфавітній послідовності, щоб читач сам, без жодного впливу організаторів опитування, склав зі строкатої мозаїки єдиний пазл свого інтелектуального враження. Дякуємо всім, хто відгукнувся на звернення редакції журналу. І, звісно, сприймаємо отриманий результат не як завершення, а лише як початок розгляду питання, вартото, поза сумнівом, уваги в контексті самовизначення сучасної — в тому числі вітчизняної — філософської думки.

НОРМАТИВНІСТЬ ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ: PRO ET CONTRA

1. Чи має філософський дискурс нормативний характер? Якщо так, то чим це зумовлено? Якщо ні, то чому нормативність є чужою філософському дискурсові?
2. Що означає нормативність дискурсу (мислення)?

Баумейстер, Андрій — доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

1. Чи має філософський дискурс нормативний характер? Я розрізняю дескриптивний, експлікативний і нормативний дискурси. У рамках дескриптивного дискурсу ми довідуємося, що мають на увазі, коли кажуть, наприклад, про реальність, істину або благо. Це набір усталених уявлень, висловлювань, описів тощо. Експлікативний дискурс вказує на джерела і причини й відповідає на запитання «чому?», «звідки?», «з якої причини?», «за яких умов?». Наприклад, чому ми щось називаємо благом або істиною? Що становить теоретичні джерела наших уявлень про істину, реальність або благо? Нормативний дискурс відповідає на інше запитання: на яких підставах і за якими критеріями ми щось вважаємо реальністю, істиною або благом? На яких підставах або за якими критеріями ми відрізняємо реальність від ілюзії, істину від хиб, благо від зла? Це критеріальний дискурс. Він стосується питання, як варто і як належить щось мислити або пізнавати?

© А. БАУМЕЙСТЕР,
О. БІЛИЙ,
М. БОЙЧЕНКО,
А. ВАСИЛЬЧЕНКО,
А. ДАХНІЙ,
С. ЙОСИПЕНКО,
Р. КОБЕЦЬ,
В. НАВРОЦЬКИЙ,
О. ПАНИЧ,
Д. СЕПЕТИЙ,
А. СИНИЦЯ,
Я. ШРАМКО,
2019

2. Що означає нормативність дискурсу? Філософський дискурс має нормативний характер відповідно до згаданого контексту. Тобто нормативність — це лише певна частина філософського дискурсу. Щоправда, одна з найважливіших його частин.

*Білий, Олег — доктор філологічних наук,
професор, провідний науковий співробітник відділу
філософії культури, етики та естетики Інсти-
туту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України*

1. Філософський дискурс не має нормативного характеру. Так само філософія може називатися наукою лише умовно. Річ у тім, що предмет філософської рефлексії належать до царини, де правила дискурсу усталюються повсякчасно, у процесі відповіді на коло фундаментальних питань, що стосуються людського буття, зокрема відповіді про місце світу в екзистенції, про роль речей у цій екзистенції. Ясна річ, історична біографія відповідей певним чином усталюється, утворюючи те, що можна назвати філософською традицією.

2. Філософська традиція — це радше правила постановки питань, ніж регламентація відповідей. У природничих науках велику вагу має практичний експеримент, що є критерієм істинності чи неістинності суджень. Натомість у філософії, яка вособлює саму ідею універсалізму і є єдиним джерелом його виробництва та відтворення, має місце питання про істину, що завжди супроводжується питанням про віру. У випадку з філософським дискурсом ми маємо справу з неможливістю апелювати до очевидного, обґрунтовуючи те чи те твердження, адже філософське твердження лише відслоняє таємницю універсальних зв'язків речей на основі первинного філософського досвіду. Тут за аналогію може правити явище паралаксу. Ідеться про видиме зміщення або різницю орієнтації об'єкта, розглядуваного з двох різних позицій. Щоразу частина спостережених об'єктів відтворюється в уяві лише на підставі віри, адже бінокулярний зір лише створює ілюзію їх осяжності. Ми не бачимо об'єкта, але віримо в його існування, як вірить будь-який конспіролог. Але уявімо собі, що замість бінокулярного зору ми досягаємо ефекту паралаксу за допомоги фасеточного мультиокулярного зору бджоли. Це і є первинний філософський досвід. Філософський дискурс при цьому відіграє роль комунікативного опосередкування, ґрунтованого на принципах вільної гри, які ми визнаємо виходячи з віри у важливість самої гри. Тільки подібно до Чирвової Кралі із «Пригод Аліси у Дивокраї» Льюїса Керола філософ щоразу сам змінює правила гри, не завжди узгоджуючи цю зміну з іншими гравцями. Адже універсалізм передбачає перманентну динаміку поглядів, продиктовану засадничою плінністю людського існування. Із втратою універсалізму зникає і сама філософія. Отже не можна говорити про застарілість або зужитість філософських концепцій як про ознаку прогресу. Філософський дискурс не буває ані прогресивним, ані регресивним.

Стосовно філософії не можна говорити і про розширення знань. Не діє тут і принцип доповняльності. Єдина нормативність, що постійно присутня у філософському дискурсі, — це логіка як фундаментальна етична засада будь-якої комунікативної дії.

***Бойченко, Михайло** — доктор філософських наук,
професор кафедри теоретичної і практичної
філософії Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка*

1. Філософський дискурс завжди має нормативність, задану щонайменше мовою, якою послуговуються філософи. Починати можна з особливостей природної мови, як це розгорнуто продемонстровано проектом «Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей» під керівництвом Барбари Касен. Цей проект показав, що наявні певні мовні засоби вираження смислів, які не можуть бути без втрат передані іншими мовними засобами. Тим самим позначено межі як універсалізації смислів, так і універсальній нормативності — у будь-якому разі у тому варіанті, як її бачив Ноам Хомскі у своєму проекті генеративної граматики. Проте цей проект зовсім не заперечує того, що певні філософські смисли, власне передусім категорії, можуть і мають бути універсальними — інакше зникне можливість не лише для будь-якого перекладу, але навіть для будь-якого порівняння мов. Власне, якби не було певної філософської нормативності, неможливим був би і проект Лексикону неперекладностей — усе було б неперекладним! Філософські школи з їхніми власними нормативними словниками є репрезентантами універсальних філософських категорій і водночас втіленням неповторних і неперекладних особливих систем нормативності. Наступне питання: чи філософський дискурс лише спирається на певні універсалії філософських смислів і більш локальні, національні та інші успадковані й конвенційні мовні норми осмисленості чи він (філософський дискурс) сам постійно коригує локальні норми і прояснює далі та розширює універсальні норми осмисленості? Очевидно, що так — і коригує, і прояснює, і розширює. Наскільки — залежить не тільки від компетентності та майстерності учасників кожного з таких філософських дискурсів, а й від історичних обставин — наскільки той чи той філософський дискурс буде запитаним у суспільстві, наскільки швидко і наскільки глибоко він зможе змінити не лише філософську мову, а й мову повсякденності, якою користуються всі люди, у тому чи тому її етнонаціональному втіленні.

Зовсім інше питання — чи має філософія бути лише нормативною? Вочевидь також, ні. Нормативний бік філософії — те, що поряд з виконанням певної комунікативної та герменевтичної функції, системної функції досягнення філософської істини, незаперечної для конкретної (більш чи менш широкої) спільноти, ще й уможливорює для особистості адекватну формулювання і виявлення можливих напрямків розв'язання її екзистен-

ційної стурбованості. Коротко — без філософської норми неможлива філософська свобода. Інколи у прагненні цієї свободи деякі філософи не просто відкидають ті чи ті версії філософської нормативності (критикують відповідні філософські школи і прагнуть вийти за їхні рамки), вони проголошують заперечення нормативності у філософії як такої, стверджують, що «нормативність є чужою філософському дискурсові». Це наївне твердження і базоване на ньому пристрасне прагнення, з одного боку, є абсолютно безпідставним і безперспективним — якщо розуміти та сприймати його буквально, але з іншого боку — кожен філософський дискурс є принципово відкритим, незавершеним, таким, що передбачає подальші неминучі коригування його нормативності. У цьому розумінні певна догматична нормативність, дійсно, є чужою будь-якому справжньому філософському дискурсові: де закінчується можливість застосування критичного мислення, там закінчується філософський дискурс.

2. Нормативність дискурсу (мислення) значною мірою задають мова та її лінгвістична нормативність, але також і правила логіки, правила риторики, правила естетики, правила етики ведення дискурсу тощо — мірою того, наскільки цей дискурс (мислення) є зрілим і компетентним. Не можна не згадати про ту нормативність, яку задають соціальні системи та їхні смислові коди — так чи так будь-яке мислення і дискурс їх використовують і спираються на них. Власне, соціальні системи уможливають будь-який дискурс і мислення, але надають широкий простір для розмаїтого застосування цієї системної нормативності та комбінування різних системних смислів у різних контекстах мислення і дискурсу. Значною мірою саме соціальні системи задають смисловий простір для кожної множини правил ведення дискурсу чи правил упорядкування мислення.

Чи будь-яке мислення є дискурсивним? Потенційно — так: кожне мислення завдячує попереднім дискурсам і уможливує та провокує наступні дискурси. Однак у сукупності своїх операцій мислення лише частково є відомим для людини, більша частина цих операцій були, є і будуть нерелекційними та неартикульованими. Проте ці *не-релекційні* та *не-артикульовані* операції мислення набувають відображення, активно впливають на ті операції, які люди усвідомлюють і свідомо опрацьовують, зокрема й за допомоги мови та інших систем організації мислення. Так само, як і за допомоги свідомих операцій мислення, у тому числі різноманітних дискурсивних практик (низький уклін Мішелеві Фуко), люди активно впливають на всі *не-дискурсивні*, *не-релекційні* та *не-артикульовані* операції мислення і, хоча й не контролюють їх, більшою чи меншою мірою, більш оперативно чи більш поступово змінюють.

Нормативність є як успадковуваною, так і створюваною. Нормативність забезпечує і певну незмінність людської природи, і активний вплив людини в сенсі деяких змін у людській природі. Нормативність є вираженням людської природи, і водночас нормативність є викликом людській природі.

Згадаймо хоча б ексцентричність людини, згідно з Гельмутом Плеснером. Із філософського погляду, нормативність є предметом досліджень і предметом постійного реконструювання і реконцептуалізації. Нормативність є засобом здобути себе і подолати себе, перевершити себе і досягнути себе нового.

***Васильченко, Андрій** — кандидат філософських наук, доктор філософії Манчестерського університету, старший науковий співробітник відділу логіки та методології науки Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України*

1. Філософський дискурс загалом не має нормативного характеру. Водночас у ньому можуть бути елементи, які претендують на нормативність. До таких фрагментів можна віднести, наприклад, нормативізм в етиці та політичній філософії, який сьогодні найчастіше надихається кантіанством; у цьому контексті можна згадати Кантовий категоричний імператив, а серед ідей відомих нинішніх авторів — теорію справедливості Джона Ролза. Поза модерністю і поза кантіанством варто насамперед згадати Платона, який прагнув унормувати функціонування держави, а також християнську, та й загалом релігійну етику — тією мірою, якою її можна віднести до філософії. Це стосується також і багатьох модерних авторів, яким було не чужим моралізаторство; для прикладу, серед наших філософів воно було не чужим Григорієві Сковороді.

Іншим прикладом нормативності можуть бути спроби ранніх аналітичних філософів (Расел, Мур, пізніше — логічні позитивісти та Вітгенштайн) реформувати та унормувати філософську мову.

2. Мабуть, нормативність означає пропонування та обґрунтування норм. Оскільки унормовувати можна багато чого, то й нормативність буває різною.

***Дахній, Андрій** — доктор філософських наук, завідувач кафедри історії філософії Львівського національного університету ім. Івана Франка*

1. Відповідатиму на запитання передовсім із перспективи, точніше, із ретроспективи історика філософії. Як на мене, про нормативність у межах філософського дискурсу стало можливим говорити починаючи із Сократа і Платона — відколи було обґрунтовано доцільність використання слів у статусі понять, тобто коли, власне, виникла змога використовувати як щось нормативне саме поняття. До засад нормативності належали, звісно, і такі критерії, як несуперечливість, логічність в аргументації чи, приміром, строге розмежування сфер дослідження, чи попросту якомога більш універсальний погляд на речі. Ця нормативність як щодо змістових, так і щодо формальних ознак філософського знання своїм корінням сягає Стародавньої Греції. Втім, до цього ж контексту «вписується» і започатковане за середньовічної доби поняття «нормативного тексту», який

підлягав інтерпретації з боку схоластів (з одного боку, таким для них, зокрема, поставав текст Святого Письма, доповнений авторитетним коментарями та тлумаченнями «отців церкви», — це був рівень надприродного Одкровення; з іншого боку, вони інтерпретували той чи той текст античного авторитетного мислителя, на кшталт Платона чи Аристотеля, який, своєю чергою, виражав рівень природного розуму). На мій погляд, попри специфічність таких явищ, відповідно для античності та середньовіччя, такого роду підходи себе не вичерпали. Тобто і семантична строгість щодо використання концептів, і логічна стрункість викладу, і тяжіння до узагальнень, і врахування напрацювань традиції — всі ці речі так чи так впливають із певного розуміння нормативності.

І хоча (якщо говорити про континентальну філософію), якщо вести відлік від так званого «постідеалістичного» XIX сторіччя, зокрема таких постатей, як А. Шопенгавер, С. К'єркегор, Ф. Ніцше та ін., уявлення про нормативність дещо змінилися, причому в сенсі не лише змістової альтернативності щодо класичного мислення (воля *versus* розум, екзистенція проти системи, «діонісійне» як протиположність до «аполонівського»), але й альтернативності формальної, стилістичної (в сенсі тяжіння до поєднання стилів, есеїстичності, розмивання дисциплінарних меж), сама ж засада нормативності залишається вагомою, просто набуває дещо іншого вигляду, позаяк розуміння норми від епохи до епохи неминує якоюсь мірою трансформуватися.

2. На мій погляд, нормативність дискурсу треба розуміти як певну парадигму мислення, яка існує, знову ж таки, як у певному змістово-проблематичному полі, так і в мовно-стилістичному вимірі. Крім того, кажучи про нормативність дискурсу (мислення), завжди потрібно мати на увазі, що йдеться про якийсь окремий сегмент філософії — приміром, про антропологічну сферу. І тут ми знову стикаємося з тим, що відповідне тлумачення є зумовленим історично: наприклад, західне екзистенційне мислення до XX сторіччя чітко орієнтувалося на пошуки «ідеальної» моделі людського існування, причому переважно цю модель визначали на християнських засадах, натомість у XX сторіччі мала місце суттєва секуляризація, проте самі пошуки нормативних засад тривали: одне з яскравих свідчень цього — Гайдегеровий концепт «автентичного існування».

*Йосипенко, Сергій — доктор філософських наук,
заступник директора Інституту філософії
ім. Г.С. Сковороди НАН України*

2. Думаю, потрібно почати з другого запитання, уточнивши чи звузивши його в контексті першого. Якщо дотримуватися дуже загальної перспективи, запропонованої запитаннями, то нормативність філософського дискурсу варто розуміти в межах загального вжитку слова «нормативність»: це відповідність філософського дискурсу певним нормам, правилам, принципам, які роблять його саме філософським, а отже

дають змогу відрізнити філософський дискурс від «нефілософського». Якщо ми приймаємо принципову можливість таких ідентифікації та розрізнення, то філософський дискурс, у кінцевому підсумку, має нормативний характер. Незважаючи на ідеологію, що її поділяє велика частина філософів і згідно з якою філософія протиставляється будь-яким нормам (є непідлеглою жодним правилам, примусам, обумовленням, покликана їх спростовувати чи долати у той чи той спосіб тощо), можливість ідентифікації філософії як такої та її відрізнення від «не-філософії» приймають навіть ті філософи, котрі намагаються розширити чи розмити межі філософського дискурсу; наприклад, прирівнюючи літературу до філософії, зазвичай апелюють до «філософічності» літературного дискурсу.

1. Значно складнішим є питання природи нормативності філософського дискурсу, особливо з огляду на те, що окрім вказаної нормативності філософського дискурсу в цілому, може йтися про специфічну нормативність його окремих видів чи жанрів. В умовах плюралізму способів філософування, а отже різноманітності видів і жанрів філософського дискурсу, будь-які спроби встановлення (наприклад шляхом конвенції) норм, правил, принципів філософського дискурсу будуть стосуватися лише одного з його видів чи жанрів. Окрім того, що будь-яка надмірна «канонізація» певного виду чи жанру дискурсу неминує викличе заперечення навіть серед його прихильників, оскільки помітно обмежить їхню свободу філософування (яка, безумовно, належить до засадничих принципів філософії), вона протиставлятиме цей вид чи жанр дискурсу усій множині філософських дискурсів від античності до наших днів, а отже підважуватиме не лише «філософічність» та переконливість інших дискурсів, а й, навзаєм, належність «канонічного» дискурсу до того, що упродовж вказаного часу називають філософією. Норми, правила, принципи філософського дискурсу впливають саме з цієї ситуації єдності та різноманітності множини його видів та жанрів, і мають бути своєрідним горизонтом будь-яких філософських дискусій та розмірковувань, навіть у випадку, коли філософський дискурс спрямований на додання будь-яких усталених норм та розширення будь-яких встановлених меж.

***Кобець, Роман** — кандидат філософських наук,
науковий співробітник відділу філософії культури,
етики та естетики Інституту філософії
ім. Г.С. Сковороди НАН України, викладач кафедри
філософії та релігієзнавства Національного
університету «Києво-Могилянська академія»*

1. Філософський дискурс я умовно поділяю на два виміри. «Зовнішній», який стосується того, про «що», його предмета, і «внутрішній» — стосовно принципів регулювання режиму обговорення, внутрішньої організації. У першому випадку дискурс може бути не нормативним, а описовим, та стосуватися експлікації того, що є, а не того, яким воно має

бути. У другому «вимірі» він з необхідністю є нормативним, позаяк встановлює певні вимоги до його учасників стосовно того, що є релевантним його суті (хто, в якій формі бере участь, що припустимо, а що ні, якими є порядок взаємодії та санкції за його порушення, що вважати «осмисленим» тощо).

2. Нормативність дискурсу я розумію як прескриптивність: внутрішню облаштованість певного дискурсу певними регулятивними стандартами, те, що М. Фуко іменував «режимом». Це певний порядок, зазвичай латентний / імпліцитний, згідно з яким визначається сфера релевантності дискурсу: кваліфікаційні вимоги участі, форми обговорення (припустимі / неприпустимі), використовувана термінологія, допустимі припущення тощо.

Навроцький, Володимир — доктор філософських наук, старший науковий співробітник відділу логіки та методології науки Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України

1. Звісно, як і будь-який інший різновид соціальної діяльності, філософський дискурс є нормативним, тобто підпорядкованим певним нормам. Нормативний характер філософського дискурсу зумовлений його ролями бути поясненням і надавати обґрунтування знанням про об'єкт філософського дослідження. Завдання подолати неповноту і нечіткість інформації про досліджуваний об'єкт зумовлює додержання філософським дискурсом певних стандартів і принципів дослідження.

Нормативізм є однією із розвинених стратегій пояснення у соціальній філософії, поряд із каузалізмом, когнітивізмом та інституціоналізмом.

2. Філософський дискурс є когнітивною діяльністю. Думка про те, що норми є імпліцитними у когнітивній діяльності індивідів, має своє коріння в класичному американському прагматизмі, в «Бутті та часі» М. Гайдегера й у «Філософських дослідженнях» Л. Вітгенштайна.

Нормативність філософського дискурсу означає, що він підпорядкований стандартам нормативності раціонального міркування, якими є істина та хиба, несуперечливість та суперечливість, успіх та поразка, правильність, адекватність та інші ціннісні орієнтації або форми оцінки.

З нормативного характеру філософського дискурсу випливає нормативістський спосіб пояснення соціальних феноменів. Раціональність внутрішньо притаманна соціальним феноменам, підпорядкування нормам раціональності є конститутивним для них.

Нормативістський спосіб пояснення підстав соціальних дій ефективно працює у межах інституціоналізму, який розглядає соціальні феномени у рамках інституційних структур. У вигляді норм або правил інституційні обмеження установлюють і регулюють відносини між індивідами, орієнтуючи їх на певні зразки поведінки. Тлумачення права як системи процедур, якими є інституціоналізовані морально-практичні дискурси, надає чіткий приклад нормативності філософського дискурсу.

Отже, нормативність філософського дискурсу проявляється і у його підпорядкуванні певним нормам, і у застосуванні нормативних понять для пояснення поведінки людини. Наприклад, у сучасних дослідженнях соціальних дій базовими стали поняття залежності, впливу, панування тощо.

***Панич. Олексій** — доктор філософських наук,
провідний науковий співробітник НВО «Дух і літера»,
член Наглядової ради Національної суспільної теле-
радіокомпанії України*

2. Почну з другого питання — бо доки його не прояснено, немає сенсу відповідати на перше.

Не відкрию жодної Америки, сказавши, що «нормативність» можна розуміти у двох значеннях: 1) нормативний — такий, що встановлює норми; (2) нормативний — такий, що відповідає встановленій нормі.

До речі, в українській мові можна було б уникнути цієї подвійності, вживши у першому сенсі дещо інший термін: не «нормативний», а «нормодавчий». Утім, на сьогодні це слово є маловживаним, а законодавчі акти, які встановлюють певні правові норми, ми зазвичай називаємо не «нормодавчо-правовими» (що було б доречно за змістом), а «нормативно-правовими».

Отже, в якому з цих двох значень розуміли «нормативність дискурсу» (мислення) автори запитання? That's anybody's guess — кожен може гадати на власний розсуд. У кожному разі, відповідь є тривіальною, але таких відповідей не одна, а дві.

1. Так само роздвоюється і можлива відповідь на перше питання, хоча з ним, звісно, все дещо цікавіше.

Чи є філософський дискурс нормативним у другому розумінні? Так, безперечно; він зазвичай дотримується принаймні норм мовлення та класичної логіки, а якщо порушує ці норми, то це порушення є свідомим для автора і значущим для його аудиторії (звісно, тут ми говоримо про якісний філософський дискурс). Також філософський дискурс зазвичай дотримується певних успадкованих настанов, які визначають, чим є «нормальне філософування» (в сенсі «нормальної науки» Куна), але у провідних філософів ці настанови практично ніколи не залишаються незмінними, а зазнають або свідомого перегляду (обґрунтування якого може бути складовою філософського твору), або принаймні фактичної модифікації (власне, саме це й відрізняє провідного філософа від філософського епігона).

Чи є філософський дискурс нормативним у першому розумінні? Це єдине по-справжньому змістовне питання. Тобто чи має філософський дискурс на меті встановити певні норми? Відповідь: it depends — тобто є приклади явно нормодавчих філософських дискурсів (взяти бодай Кантову етику), а є приклади філософських дискурсів, які не мають на меті приписування жодних норм, причому одні просто не актуалізують цю мету або уникають її («Діалоги про природну релігію» Г'юма), а інші демонстративно

зрікаються цієї мети («Так казав Заратустра» Ніцше — пор., зокрема, звернення Заратустри до своїх учнів наприкінці першої частини твору). Таким чином, визначення власного ставлення до нормативності є складовою пошуку філософом власної ідентичності у космосі філософських позицій та дискурсів; універсальної відповіді тут немає і не може бути.

Тим самим ми отримали й відповідь на питання, «чим зумовлена» наявність чи відсутність нормативності того чи того філософського дискурсу: вочевидь, вона зумовлена філософським самовизначенням того чи того автора; в найзагальнішому сенсі — його власним розумінням філософії як такої, що описує, чи такої, що приписує. Конкретних варіантів тут надто багато, щоб можна було змістовно продовжити цю тему в короткій відповіді, хоча у застосуванні до будь-якого конкретного філософа характеристика його дискурсу під кутом зору його (не)нормативності може бути змістовною і важливою для розуміння цього дискурсу як цілого.

Єдине додаткове питання, яке тут виникає, пов'язане з переведенням проблеми на другий порядок: тобто «чи не є нормативною сама відмова автора того чи того філософського дискурсу від нормативності». У цьому сенсі, можна, наприклад, закинути «нормативність» Ніцше, який вустах Заратустри, буцімто, пропонує як універсальну норму зречення учнями свого учителя, або авторові цієї відповіді, який, буцімто, пропонує як універсальну норму «відсутність універсальної норми нормативності філософського дискурсу». Якщо визнати цей закид неспростовно слухним, то тезу про нормативність філософського дискурсу доведеться визнати універсальною. Втім, насправді на такий закид немає однозначної відповіді, бо для такої відповіді неможливо знайти неспростовну підставу. Можна, наприклад, сказати, що встановлення такої нормативності другого порядку не було наміром автора тексту; але авторське свідчення не завжди доступне, а якщо й доступне, реципієнти тексту зовсім не зобов'язані приймати це свідчення як істину в останній інстанції. З іншого боку, якщо ми імперативно приписуємо такому авторові «нормативність другого порядку» попри його волю, ми здобуваємо тезу про повсюдну нормативність філософського дискурсу надто дорогою (принаймні на мій погляд) етичною ціною. Відтак питання про «нормативність другого порядку» залишається перманентно відкритим, а його розв'язання у той чи той спосіб також є складовою пошуку філософом власної ідентичності у космосі філософських позицій та дискурсів.

Чи претендує на нормативність ця моя остання теза? Втім, тут ми вочевидь зіскозуємо у «погане нескінченне» (*Schlecht-Unendliche*), тому продовження цієї розмови втрачає практичний сенс.

Сенетий, Дмитро — кандидат філософських наук,
доцент кафедри суспільних дисциплін
Запорізького державного медичного університету

Я б не говорив однозначно ані що «філософський дискурс має нормативний характер», ані що «нормативність чужа філософському

дискурсові». Філософський дискурс у цьому стосунку неоднорідний. На мою думку, відношення між філософією і нормативністю полягає в тому простому факті, що фундаментальні нормативні питання належать (поряд з іншими найфундаментальнішими питаннями) до царини філософії. Філософи традиційно намагалися й намагаються дати обґрунтовану відповідь на нормативні питання, пропонують теорії фундаментальних підстав нормативності у поведінці та мисленні. Філософська етика й логіка — дисципліни нормативні, а не дескриптивні. Годі уявити філософію без них (зокрема, без етичних вчень Сократа, стоїків, Канта, утилітаризму, Ролза тощо). Разом із тим філософія переймається й іншими, ненормативними питаннями, прагне досягти цілісного розуміння світу (реальності), в якому людське буття та його нормативний аспект є лише частиною, хоча й особливо важливою для нас частиною.

*Синиця, Андрій — доктор філософських наук,
доцент Львівського національного університету
ім. Івана Франка*

1. Щоб відповісти на перше запитання, на мою думку, доцільно звернутися до засад деонтичної логіки — різновиду модальної логіки, в межах якої вивчають норми. Згідно з одним з її ключових принципів — деонтичної повноти — «будь-яка дія є або обов'язковою, або дозволеною, або байдужою, або забороненою». Інакше кажучи, дії за визначенням є нормативними. Тому, якщо ми філософію розуміємо як діяльність (а це має сенс), то вона матиме нормативний характер (хоча саме слово «характер» доцільніше застосовувати до одухотворених істот, а у випадку філософського дискурсу вести мову про певну абстрактну ознаку — нормативність).

Концепт норми (правила) та його похідні — нормативний, нормативність — частіше застосовують у точних науках для того, щоб визначити критерії раціональних суджень і дій. У зв'язку з цим філософські напрямки, зорієнтовані на науку як патерн філософування (зокрема, аналітична філософія), будуть схильні висувати низку теоретико-методологічних вимог і до філософської діяльності. Все задля того, щоб бути націленим на відкриття істини. Якщо ж філософські напрямки орієнтувати радше на літературу (що, наприклад, притаманно континентальній філософії в її постмодерністських інтерпретаціях) з її єдиним правилом про відсутність жодних правил, то пошук істини буде замінено процесом її створення, а філософія, щоб відрізнятись від науки, заперечуватиме схожість на неї навіть у випадку з нормативністю дискурсу. Але й такого роду заперечення стає нормою (правилом про відсутність правил). Як наслідок, філософський дискурс і в такому разі залишатиметься нормативним.

2. Оскільки поняття «нормативність дискурсу» не знайдеш, взявши перший-ліпший філософський словник, що є під рукою (наприклад, «Філософський енциклопедичний словник» за ред. В. Шинкарука), то зро-

зуміло, що маємо справу з поняттям, зміст якого ще не є чітко визначеним. Утім, зважаючи на відповідні напрацювання в царинах логіки й етики, можна дати таку дефініцію:

— у широкому значенні: нормативність дискурсу (мислення) — це система формальних і неформальних правил, законів і принципів, які детермінують процес мислення, зорієнтований на адекватне відображення дійсності у висловлюваннях;

— у вузькому значенні: нормативність дискурсу (мислення) — це набір теоретико-методологічних вимог, яких прийнято дотримуватися, перебуваючи в межах чітко визначеної парадигми філософування (роздумів).

Вимоги, яким підпорядковують (або ж яким підпорядкований) дискурс, впливають на специфіку мовлення на синтаксичному, семантичному та прагматичному рівнях, тобто на добір відповідних мовних засобів і форм, популярність тих чи тих тем, ставлення до інших способів осмислення дійсності тощо.

***Шрамко, Ярослав** — доктор філософських наук,
професор, ректор Криворізького державного
педагогічного університету*

1. Перш за все маємо визначитися, що слід розуміти під філософським дискурсом. Якщо цей дискурс витлумачують як особливий «життєву мудрість», своєрідну настанову щодо досягнення щастя або дотримання «правильного життєвого шляху», то, звісно, така настанова може бути лише нормативною. Проте таке тлумачення сутності філософії та її завдань є доволі архаїчним і таким, що не відповідає сучасному стану філософського знання.

Натомість я розглядаю філософський дискурс як різновид наукового дискурсу. Відтак питання про нормативність філософії значною мірою зводиться до питання, чи існують нормативні науки, а якщо так, то чи належить філософія до такого типу наук. Поняття нормативної науки було розроблено наприкінці XIX — на початку XX сторіччя, зокрема у філософії неокантіанства. Добре відомим є визначення Вільгельмом Віндельбантом філософії як «нормативної науки про загальнозначимі цінності». Також засновник прагматизму Чарльз Пірс характеризував нормативну науку як науку не про те, що є, а про те, що має бути. Проте саме поняття нормативної науки є доволі проблематичним і певною мірою самосуперечливим. Будь-яка наука має на меті отримання нового знання, а знання, за класичним визначенням, — це обґрунтована істинна думка. Норми, на відміну від тверджень теоретичних і емпіричних наук, не є ані істинними, ані хибними; вони виражають певні вимоги, практичні настанови, або правила діяльності. Отже, нормативні науки, якби такі існували, були б позбавленні важливої ознаки науковості — істиннісної оцінки. Таким чином, філософія загалом як теоретична наука, а також її окремі розділи і дисципліни не можуть

бути нормативними. Стосовно етики це переконливо показав, зокрема, Пітирим Сорокін у своїй ґрунтовній статті «Чи нормативна наука етика і чи може вона нею бути?».

Загалом поняття нормативної науки значною мірою є результатом змішання фундаментальних та прикладних аспектів наукового знання. Звісно, будь-яка наука може бути застосована в різноманітних прикладних, прагматичних цілях. Це застосування може мати нормативний характер, але це не робить нормативною саму застосовувану науку. Наприклад, ми повинні здійснювати наші практичні розрахунки відповідно до вимог математики, але математика як така, з точки зору її фундаментальної природи, не є нормативною наукою. Так само і філософія за своєю природою є апіорною наукою про абстрактні сутності, такі як справедливість, добро, істина, держава та багато інших, і як такого роду загальнотеоретична наука вона цілковито позбавлена нормативного характеру. Ніяких норм філософія не встановлює і встановлювати не може. Філософія може вивчати і вивчає різні норми (моральні, правові, пізнавальні тощо), але вона робить це з теоретичного погляду, і таке вивчення не перетворює її на нормативну дисципліну. Системи права є нормативними, філософія права (так само як і теоретичне правознавство) — в жодному разі.

2. Дискурс складається із суджень. Нормативний дискурс складається із нормативних суджень. Нормативне судження — це судження, яке виражає нормативну ситуацію, тобто ситуацію, що стосується деякого обов'язку, заборони, дозволу тощо. Нормативні судження у власному розумінні слід відрізняти від дескриптивних суджень фактичного характеру, які просто констатують, що певна норма має місце, або певним чином характеризують якусь норму. Також такі судження не слід плутати з квазінормативними судженнями, тобто із судженнями, які лише мають нормативний вигляд, хоча насправді такими не є. Візьмемо, наприклад, норму з Десяти заповідей «Не вбивай!». Цю норму як таку слід відрізняти від фактичного судження, що констатує її наявність в Десяти заповідях: «В Декалозі встановлено заборону на вбивство». Останнє судження є істинним, натомість норма «Не вбивай!» сама по собі не має істиннісного значення. Дискурс, побудований із нормативних суджень, не може бути науковим, такий дискурс утворює нормативні системи, які можна приймати до виконання або відкидати. Натомість дискурс, який описує або аналізує нормативні системи, цілком може бути науковим і зокрема філософським (якщо він підлягає філософському осмисленню). Щодо квазінормативних суджень, то до них належать судження, які насправді є дескриптивними, але сформульовані з використанням нормативних зворотів («має бути», «повинен» тощо). Наприклад, судження «В прямокутному трикутнику сума квадратів катетів має дорівнювати квадрату гіпотенузи» є просто невдалим (квазінормативним) формулюванням теореми Піфагора. Такі судження легко підлягають переформулюванню, в результаті якого оманливий нормативний ефект зникає. Слід

зазначити, що хибне враження щодо нібито нормативності філософського дискурсу якраз і може бути наслідком невдалого квазінормативного способу вираження, до якого подекуди вдаються автори філософських текстів. Просте переформулювання дає змогу уникнути таких непорозумінь.

Култаєва, Марія — доктор філософських наук,
професор, член-кореспондент НАПН України,
завідувачка кафедри філософії Харківського
національного педагогічного університету
ім. Г.С. Сковороди

Парадоксальна нормативність філософського дискурсу: Замість післямови

Філософський дискурс, як і сама філософія, може розгортатись тільки у просторі свободи, яка чинить опір будь-яким спробам обмеження. Це стосується також і намагань втиснути його у будь-які форми, підпорядкувати примхам інтелектуальної моди, закути у кайданки нормативності або заточити у каземати суворого категоріального схематизму. Але згадаймо, що життєздатність філософського дискурсу підтримується його нормативним підґрунтям. Епістемна культура філософії у її дискурсивних практиках завжди має поєднуватися з культурою свободи, бо тільки в цьому разі філософський дискурс буде відкритим, продуктивним і матиме довгий життєвий цикл, бо нормативність виводить його з герменевтичного кола і дає змогу оминати пастки спокусливих ідеологій. Варто також зазначити, що й лицарі свободи філософського дискурсу вбивають його з необережності або розчиняють в потоках іншої свідомості. Через це завжди треба знати, що інформативність сама по собі нічого не варта без концептуальності, хоча такий варіант пропонують періодичні видання, задумані на зразок азійських базарів, але з домаганнями на визнання у глобальному вимірі. SCOPUS сьогодні може перетворитись на бренд антифілософії.

Завзяті захисники нормативності є не менш загрозливими для «справи мислення» (М. Гайдегер), бо завзята боротьба з порушеннями і порушниками нормативності перетворюють це заняття на самоціль, спорожнюючи і зміст регулятивних норм філософського дискурсу, і сам дискурс. Якщо скористатися методологією Н. Лумана, треба зазначити, що в обох випадках дискурс як комунікація вичерпує сам себе, бо припиняє діяти його автопоєзис, тобто не відбувається селекція смислів, які надходять ззовні, втрачається здатність самоопису і самостереження. Внаслідок цього дискурсивний розум дуже швидко перетворюється на інструментальний з усіма наслідками такої метаморфози.

Індикатором названих патологій передусім є мова, змушена балансувати між універсалізмом і регіоналізмом, між постмодерною нерозбірливістю і пустопорожнім снобізмом. Нагадаю, що Гайдегер завжди суворо попереджав своїх студентів: «Тут на гайдегерують!» Мова філософа виходить за межі

лінгвістики й передбачає прислухування не тільки до голосу однодумців, а й до інших голосів. Наостанок наведу висловлювання К. Шміта, відомого теоретика політичної романтики, який, осмислюючи своє життя і спрямовуючи власне критичне мислення на себе (а таке трапляється надзвичайно рідко), констатує: «Я знаю дві мертві мови: добре читаю латинські та грецькі тексти; я розмовляю, на жаль, тільки п'ятьма національними, тобто напівмертвими, мовами: це німецька, французька, англійська, іспанська та італійська мови; але я володію принаймні сімома живими, тобто ідеологічними, дієвими, а отже, інтернаціональними мовами, а саме: гуманістичною, ліберально-демократичною, фашистською, марксистською, римсько-католицькою, протестантською, окрім того: позитивістською і гегельянською. У підсумку це чотирнадцять мов, словниковий запас, граматику і синтаксис яких мій мозок мусить тримати напоготові. В іншому ж випадку я вже давно був би придушений у той чи інший спосіб. Але я все ще живу і насолоджуюсь свободою мого духу»¹.

¹ Цит. за: Mehring, R. (2018). *Die Erfindung der Freiheit. Vom Aufstieg und Fall der Philosophischen Pädagogik* (S. 219). Würzburg.